

Надтока О. О.

ЮГОСЛАВІЗМ ПРОТИ НАЦІОНАЛІЗМУ: НОТАТКИ НА МАРГІНЕСАХ ЮГОСЛАВСЬКОГО РОЗПАДУ

Погляд на югославську ідею за домінування соціалістичної ідеології у її компоненті «братерства та єдності» з позиції конструювання ідентичностей - у центрі уваги цього дослідження.

Кількість найрізноманітніших, зазвичай відверто телеологічних, пояснень причин трагічного розпаду найбільш привабливої соціалістичної держави, якою була Югославія, нині є позірною великою. Аргументи повсякчас варіюються від поверхових та обмежених звинувачень у націоналістичних преференціях республіканських еліт чи рішучих заяв про міжнародні інтереси до цілком логічних та вишуканих розумувань щодо неспроможності соціалістичної економіки чи соціалістичної/комуністичної системи як такої [1]. У цій розвідці хотілося б накреслити певну схему для пояснення внутрішніх проблем подібного жорстокого конфлікту, задля чого звертаюся до перспективи конструювання спільної ідентичності протягом існування соціалістичної югославської державності від кінця Другої світової війни до останніх днів її існування. Або ж переформулюймо завдання таким чином: поставивши декілька запитань до засад функціонування югославської ідеї у соціалістичному просторі [2] та її співіснування з націоналізмами [3], спробуймо поглянути на інакший, наразі все ж ще дещо знехтуваний, вимір цієї проблеми.

Розпочну з цілком слушного зауваження Деяна Джокича: «Сприйняття югославізму як змінного концепту, що розумівся різно у різні часи різними югославськими народами, лідерами та соціальними групами, є загальноприйнятим переконанням. Не існувало єдиного визначення того, хто та що було (чи не було) "югославським" [4], й це, ймовірно, опосередковано доклалося до остаточної невдачі югославської ідеї, а з нею і югославської держави» [5]. Алекса Джилас, у свою чергу, переконаний, що комуністична партія Югославії від самих початків Югославії сповідувала ідею унітаристського югославізму, і для комуністів, «як і для деяких "буржуазних" унітаристських політиків, різниця між сербами, хорватами та словенцями була позірною малою та минушою, що зовсім скоро зникне внаслідок розвитку промисловості, капіта-

лізму й ринкових сил та уніфікованим правовій системі, урядуванню й освіті» [6]. Очевидно, підставою для подібного переконання була марксистська ідея про поступове, однак беззаперечне зникнення націй та їхня заміна солідарністю міжнародного робітничого класу. Відтак, комуністи мали би очікувати від пролетарів Югославії відмови від регіональних відмінностей та перетворення на національний - югославський - політичний клас. Водночас комуністи виголошували, що створення нової наднаціональної «універсальної» культури не лише буде спроможним співіснувати з індивідуальними «національними» культурами в окремо взятій багатонаціональній країні, але така наднаціональна культура вийде за межі національних культур до ідеологічної, яка витворить склепіння та об'єднає національні культури, а не знищить їх [7]. Але ж комуністичне гасло «братерство та єдність народів Югославії» [8], виголошуване під час і опісля війни, на думку Ендрю Баруха Вахтеля, швидше виявляло подвійне уявлення про створення єдиної країни, аніж збирання незалежних югославських народів [9]. Саме так постає бачення того, як «інтернаціоналізм» югославських комуністів трансформувався в югославізм [10].

Алекса Джилас вирізняє чотири національні рівності, що витворювали основу новопосталої соціалістичної Югославії [11]. Найперше, стверджувалась рівність прав усіх громадян, незалежно від національності, походження чи віросповідання. Подібна «національна короткозорість» («nation blindness») в усіх вимірах (економіка, освітня система, армія тощо) сприймалася «не лише необхідною складовою для вирішення національного питання, але й більш-менш його цілковитим вирішенням».

По-друге, усі шість республік нової Югославії - Боснія і Герцеговина, Македонія, Сербія, Словенія, Хорватія та Чорногорія - були проголошені рівними у всіх вимірах їхніх прав та обов'язків. Тобто жодної домінації якої б то не

було республіки, хоча ця рівність базувалася на їхній суверенності, що насправді не зовсім відповідало реальності. Попри те, що республіканські кордони було накреслено відповідно до національних та частково історичних засад і республіки було визначено як суверенні батьківщини суверенних націй: Хорватія - хорватів, Сербія - сербів тощо, - а меншини у республіках мали ті самі права та обов'язки, що і більшість, вони водночас визначалися як складова їхньої власної нації. Таким робом, представник однієї нації міг мати суверенні права одночасно у кількох республіках, коли всі, окрім однієї, були суверенними батьківщинами інших суверенних націй. Звідси можна зробити попередній висновок, що на момент розпаду Югославії цей момент міг відігравати досить вагомий роль, коли меншини почали шукати можливість скористатися цими правами, а новопосталі держави знехтували ними.

По-третє, всі народи Югославії визначалися рівними. У статті 1 конституції 1946 року йдеться: «Федеративна народна республіка Югославія це ... спільнота рівноправних народів». Таких народів було п'ять: хорвати, македонці, чорногорці, серби та словенці. Цікаво, що південнослов'янські мусульмани Боснії та Герцеговини та інших частин Югославії не визнавалися окремою нацією, однак у переписі 1953 року їх було названо югославами й налічувалося 31,3 %. Не пізніше 1961 року термін «мусульманин» [12] почали використовувати як відповідник етнічної назви, а вже у 1971 році - національності. Ендрю Вахтел ще раз наголошує на використанні множинного «народи», а не «народ» на підтвердження відсутності намірів витворити єдиний етнос, а створити інакшого штибу єдність на цілком відмінних засадах [13].

І насамкінець, четверта рівність, встановлена Комуністичною партією Югославії стосовно рівного внеску всіх народів Югославії у боротьбу за національне визволення і особливо рівності хорватів та сербів у цьому питанні. Вона є також вельми важливою у розумінні збройного конфлікту між Хорватією та Сербією у 1991-1995 роках. Адже заяви про причетність до руху усташів чи четників чи буття ними унаочнили, що попри всі спроби югославської держави посилити національну рівність, витворюючи нову історію (коли національні конфлікти витлумачувалися як класові антагонізми), були безплідними. Людська пам'ять працювала в іншому напрямі.

Також мала би бути створена «нова» югославська національна свідомість. Джилас ствер-

джує, що у повоєнний період КПЮ сприймала югославізм у трьох різних площинах: як антинаціоналізм - на противагу націоналізмам усіх націй, що утворювали Югославію, патріотизм - найперше, боротьба за визволення країни від окупаторів та інтернаціоналізм - об'єднання робітничого люду, що знехтує національністю у боротьбі за соціальну революцію [14]. Офіційною політикою КПЮ було посилення югославізму та розвиток югославської національної свідомості, але не шляхом створення югославської нації, хоча сам Тіто і був великим прихильником ідеї створення її як такої [15]. У 1950-ті роки партія прийняла погляд на національне питання у Югославії як таке, що є повністю вирішеним [16]. Югославізм сприймався як новий «зміст» у старій «формі», що залишалась національною. Індивідуальність націй буде збережено, але у комбінації з першочерговою лояльністю до Югославії та почуттям приналежності до єдиної спільноти.

Спробуймо проаналізувати югославізм із перспективи модерних теорій націй та націоналізму. Бенедикт Андерсон стверджує [17], що будь-яка спільнота і, звісно ж, нація є «уявленою спільнотою» і перепис, мапа та музей постають тими абстрактними маркерами, що конституюють подібні спільноти.

Щоб «уявити» югославське суспільство, не обхідно, аби югослави були присутніми у переписі, але цілком очевидно, що визначальною була саме національна ідентифікація. Як вже згадувалося вище, спочатку таким чином назвали мусульман з Боснії та Герцеговини у 1953 році. Однак навіть після того, як «мусульманин» стало їхньою етнічною / національною назвою, все ще залишалися люди, що йменували себе югославами. Зокрема у 1961 р. їх було 8,4 %, у 1971 - 8,2 %, 1981 - 7,9 % і, нарешті, у 1991 - 5,5 % [18]. У цифрах кількість югославів у країні на 1991 рік має такий вигляд: у Боснії і Герцеговині - 5,5 %, у Хорватії - 2,2 %, у Словенії - 0,6 %, у Чорногорії - 4 % [19]. З іншого боку, є думка, що на той час згоджувалося називатися югославами близько 20 % населення у всій федерації [20].

Звісно, цікаво було би дослідити, хто і чому називав себе югославом / югославкою, однак тут йдеться про інше: якщо такий прецедент існував, не в тім річ, чи існувала, а чи навіть не розглядалася ідея створення єдиної югославської нації чи швидше спільноти. Адже це було одним із проявів інтерпретації державної політики, і квіт. Для того, щоби хоч дешифрувати про ті труднощі, з якими мусить запіздатися дослідник, що знайшов у собі сміливість розібратися у визна-

ченнях розуміння югослав для різних людей (від тих самих мусульманів до дітей змішаних шлюбів), я би відіслав до сміливої праці Франке Вілмера про ідентичності народів Югославії [21] та розвідки Д. Секулича, Г. Мессея й Р. Ходсона, що вдалися до методик статистичних досліджень, аби визначити, які з чотирьох причин (модернізація, політична участь, демографічні фактори чи статус більшості/меншини) швидше спричиняли до ідентифікації особою себе як югослава / югославки [22]. Не менш цікавим є розуміння співіснування та відносини між югославською та етнічною/національною ідентичностями, однак ця тема лиш на початках своєї розробки і чекає на сміливців [23].

Стосовно мап, то, звісно, велика географічна мапа існувала, однак була ще і когнітивна мапа [24] Югославії, а відтак виникає постійно повторюване питання: то як же ж вони співвідносились? Існували фронтони і не лише зовнішні, але й внутрішні між республіками і таким чином вони роз'єднували, але не об'єднували людей. Подібні розмежувальні лінії були накреслені на географічних мапах, але чи вони так само були на ментальних мапах? Один із головних творців соціалістичної Югославії Йосип Броз Тіто якось висловився про кордони таким чином: «... я не хочу, аби у Югославії були кордони, що роз'єднуюватимуть, і вже сто разів повторював, що хочу, аби були лиш ті кордони, що єднатимуть наші народи» [25].

Людським спільнотам притаманно визначати себе переважно на основі дихотомії «Я» та «Інший». Тому ідентичності існують не стільки завдяки власному «Я», але поруч-існуванню «Іншого». І, як твердить Івер Нойманн, нині варто би було вивчати не фізичні чи економічні кордони між людськими спільнотами, але соціальні, ащоби зрозуміти ідентичності, необхідно вивчити, як подібні межі формуються та існують [26].

Міліца Бакич-Гайден, досліджуючи дискурсивні практики у колишній Югославії, пропонує концепцію градації «Сходів», яку називає «гніздуванням орієнталізмів», прикладом якого є репродукування початкової дихотомії, на основі якої і виник орієнталізм [27], концепція перебуває десь на межі між Саїдовим «Орієнталізмом» [28] та «Балканізмом» Тодорової [29]. Відтак Азія сприймається швидше як «Схід» чи «Інше», ніж Східна Європа; тоді як сама Східна Європа у рамках цієї градації представлена разом із Балканами, які, у свою чергу, є більш «східними»; на самих же Балканах існують подібні конструйовані ієрархії. У колишній Югославії це відобразилося у тому, що народи з теренів, раніше

підвладних Габсбургам, протиставляли себе вихідцям з підосманських володінь та сприймали їх як «неправильних». А серед останніх - православні більш європейці, ніж європейські мусульмани, які, в свою чергу, відмежовуються від останніх орієнталів, неєвропейців. Однак, як воно було у добу соціалізму, доки націоналістичний дискурс наново не виніс на розгляд цей дискурс?

І насамкінець, Андерсонові йшлося про музеї. Однак, що можна про них говорити, якого штибу вони мали бути і які наднаціональні виставки мусили би там експонуватися? А чи партизанський патріотизм? Усе інакше видається національним, а отже, єдиним виходом із цієї ситуації було збереження та з'єднання національних культур. Фантазмагоричним є рішення югославської влади долучити до експозиції щойно відкритого 1952 року Військового музею у старій фортеці Калемегдан у Белграді світлини сербського генерала М. Надича, що «вигинається перед гітлерівським намісником у Сербії», та хорватського біскупа А. Степінаца, коли той «благославля усташського ката А. Павелича» [30].

Інакшою теорією, яку варто згадати у цьому контексті, є ідея Майкла Білліга про «банальний націоналізм», що була використана автором задля того, аби описати «ідеологічні звички, що уможливають відтворення існуючих західних націй» [31]. Це означає, що саме існування нації залежить лиш від постійного уявлення власного існування, й таке уявлення реалізується усталеними звичками щоденного життя. І «національна ідентичність в усталених націях пам'ятається, оскільки вона втілюється в рутині повсякдення, що постійно нагадує про себе або "сигналізує" про національне існування» («flag» nationhood) [32]. Проте такі знаки свідомістю не помічаються як щось важливе, впливове. Тож які банальні речі тут можна згадати? Прапор, гроші, національний гімн, олімпійська чи футбольна збірна тощо. Вони єднають людей, але наскільки дієва їхня об'єднувача дія?

З іншого боку, югославізм мав промоцію переважно через підконтрольні партії, медіа та освітню систему. Андерсон назвав би це друкарським націоналізмом у дії. Зокрема одним із пріоритетних завдань у царині культурної політики, що їх у березні 1945 року виголосила Комуністична партія Югославії, які би мали покласти край кричущій неписьменності, було видання «добрих» книжок [33] і взагалі проголошувалася боротьба за «добрі» підручники [34].

Освіта опісля Другої світової війни відійшла до республіканського відання (що фактично

мало втілювати ідею вертикальної децентралізації), принаймні теоретично, адже кожна з них мала висувати власний освітній план [35]. Кожне республіканське міністерство освіти мало періодично публікувати свої програмові інструкції для збереження балансу між центром та республіками. Усі вони мали за наріжну ідею « любов та шана до своєї батьківщини та її народів » та нарівно « повага до принципів братерства та єдності ». Загал підручників у колишній Югославії аж до 1990 року, до певної міри, дотримувався схожої концепції: всі вони містили окремі розділи про загальну національну історію та історію інших югославських народів у різні часи [36]. Але водночас, як на це звертає увагу Вахтел, існувала відчутна різниця між республіками в інтепретації історії, насамперед між воєнної історії. Відтак югославські діти розпочинали свої штудії чи не найважливіших предметів з відмінних перспектив. Або, як Вахтел підсумовує, на той момент було « трохи забагато братерства, але недостатньо єдності » [37], хоча вже з 1949 року, опісля освітньої конференції у Белграді, нові республіканські освітні програми стали більш подібними. На цей момент освіта постає як « національна за формою » та « соціалістична за змістом ». Однак головною рисою стало те, що у таких підручниках не залишалося місця для альтернативної історичної пам'яті, що провокувало появу вакууму, який і заповнювався історичними мітами та упередженнями [38].

Від початку 1960-х років окреслюється поступовий відхід від наголошення на єдності на користь братерства [39]. Для Сабріни Рамет це означало, що « таким чином, більше не вважалося, що югославським народам більше не йшлося про дезінтеграцію, й югославський соціалістичний патріотизм було чітко відмежовано від югославізму » [40]. Поворот до « справжнього федералізму » [41] відобразився у новій конституції 1963 року, де підтверджувалося право народів Югославії на сепаратію так само, як і право на утвердження спільних виробничих відносин між республіками без контролю з федерального центру. Ці зміни також відчутно відобразилися й на освіті. У той час, як шкільний розклад залишався однаковим, викладання історії у республіках почало вдаватися до тенденційності викладу й, зрештою, найбільша відмінність полягала у вивченні мови та літератури.

Пояснення подібного факту відчутно різняться. Чи це через загасання протистояння з СРСР, коли лише об'єднана Югославія видавалася чи не єдиною можливістю уберегти незалежність.

А чи як країна змінила назву з Федеративної Народної Республіки Югославія на Соціалістичну Федеративну Республіку Югославія, то стало остаточною ознакою, що ідеологічний характер держави був важливішим від територіальної (а відтак і етнічної) структури, оскільки державі більше не загрожували ані внутрішні, ані міжнародні фактори, як про те говорить Деян Йович [42]? І переважно завдяки Едварду Карделю, що переміг у теоретичному протистоянні з Тіто й одночасно з Ранковичем (сама баталія виникла через постале вже питання: а що ж буде після Тіта?). Кардель вважав, що ідея соціалістичного югославізму далі не є прийнятною, адже югославські народи вже є цілком сформованими націями [43] і єдиною причиною для того, щоб залишатись і надалі разом, є неможливість бути і надалі незалежними в умовах імперіалізму [44]. Тому, на думку Йовича, якщо для Тіта ідеологія соціалізму була засобом для забезпечення єдності Югославії, то для Карделя - єдність Югославії була інструментом для просування соціалізму як серед югославських народів, так і у світовому масштабі [45]. Однак значно вагоміші зміни відбулися опісля 1968 року. Більше не було віри у творення якої б то не було югославської культури, а відтак постають національні культурні структури. Послаблення центрального контролю уможливило прощання культурних еліт з югославським проектом [46]. І Вахтел так підсумовує це явище: « націоналістичні політичні рухи постали радше на тлі культурних, аніж навпаки » [47]. Така оцінка більш чітко окреслюється в останній частині його книги « Від культурних до громадянських воєн » [48].

Ще один теоретичний підхід, який можна використати у цій розвідці, - це тлумачення націй як створених внаслідок ідеологічної імплементації певних культурних та історичних символів у масову свідомість, тобто винайдення спільних традицій та історичних образів, що його запропонував Ерік Гобсбаум [49]. А також концепції Ентоні Сміта, який визначив націю як « названу людську спільноту, що живе в рідному краєві, має спільні міти, спільну історію, спільну національну культуру, єдину економіку й єдині права та обов'язки для всіх її представників » [50], та пояснює категорію національної ідентичності як « безперервне відтворення й нове тлумачення характерних вартостей, символів, пам'яті, мітів і традицій, які утворюють особисту спадщину нації, а також ототожнення індивідів з цими ознаками, спадщиною й складниками культури » [51]. Розуміння цієї ідентичності через свої повільніші та триваліші ритми культурних змін

потребують методів аналізу протягом *longue durée* [52].

Отже, важливими є методи творення «уявних спільнот». Ще французький історик Ернест Ренан виголошував, що не лише спільне історичне минуле, видатні лідери і справжня слава, але й колективне забуття є складовими, що конституюють націю [53]. Видається, що Ренанова ідея про пам'ять та забуття, які впливають на саме існування нації, була достатньо продуктивною. У цьому контексті можна пригадати Моріса Гальбакса, який сформулював концепцію «історичної пам'яті» як колективної пам'яті, що конструє ідентичності різних спільнот [54]. Вивчення історичної пам'яті може допомогти деконструювати, тобто наголосити на головних компонентах змінного історичного мислення, що є одним з наріжних складових націй [55].

Теоретичним підґрунтям для подальших студій про пам'ять може бути праця Поля Рікера «Пам'ять, історія, забуття» [56], де досліджується феноменологічний аналіз пам'яті, епістемологія історії та герменевтика історичної свідомості. З іншого боку, постає питання - чому ж югославська модель була невдалою чи що би сталося, аби було втілено щось на кшталт того, про що говорить Рікер у праці «Яким має бути новий етос Європи?» [57], де він пропонує три моделі інтеграції, пов'язані з ідентичністю та відмінністю: переклад, обмін пам'яттями і прощення. Чи може це бути пояснено тільки виключно як це пропонує Вахтел? Позаяк його схема може бути досить запитаною у подальших дослідженнях.

Тут я навів лише загальний обрис тих питань-тем, які варто було розвинути задля отримання більшого розуміння цього складного і неоднозначного питання: феномен масової культури (не лише красне письменство, що його вивчає Вахтел), як-от кінематограф, різні комеморативні акти на кшталт масових святкувань, монументальна пропаганда, місця пам'яті, ментальна географія тощо. Чому вони більш прислугували - югославізму чи націоналізму? Та хто відкрив

Пандорину скриню національного питання: культурна (Вахтел) чи політична (Йович) еліта? Що ж то значило бути сербом, хорватом тощо та не бути югославом? Чи такий перехід визначався національною свідомістю чи небезпекою виявляти приналежність до Югославії перед етнічним/національним, як промоції передвоєнного унітаризму та великодержавного централізму на зразок радянського соціалізму?

Деян Йович пропонує свою відповідь на питання чому націоналізм поклав край Югославії. Утвердження Карделєвої опозиції до югославізму витворило те середовище, у якому постала проюгославська риторика Слободана Мілошевича, Ранковича було реабілітовано, Тіта - підтримано, а самого Карделєя звинувачено у югославських проблемах через відмову від «державницької» ідеї Югославії. Те саме сталося і у Хорватії та Словенії, де ослаблення держави спричинило позитивну реакцію на націоналістичні вимоги сильної держави (а чи югославської, а чи окремішньої нації-держави). І саме тому націоналізм, а не лібералізм мінімальної держави, поставав як головна альтернатива системі «самоврядування». Тобто автор стверджує, що слабкість держави спровокувала альтернативу, а важливу роль у цій ситуації відіграли «революційні політичні зміни», запропоновані Карделєм та його прибічниками, але аж ніяк не зміни у міжнародній політиці чи економічна криза та культурні відмінності. Посткомунізм (як антикомунізм) схилився до створення держави, якої бракувало, а не до збереження тієї, що вже існувала [58]. Ймовірно, це пояснення слабке та йому не достає логічної вибудови, однак воно різниться від тих наддебатованих. Видається, що подальші розвідки у задекларованому цим есеєм річизі сприятимуть глибшому відкриттю проблемами зсередини. Тобто, чим був югославізм у соціалістичній Югославії, як його інтерпретації змінювалися та як він відображався у офіційній пропаганді та масовій культурі, зрештою, чому він так і не спромігся впоратися з націоналістами.

1. Бібліографічний матеріал, що акцентує увагу на подібних причинно-наслідкових зв'язках розпаду країни, настільки неосяжний, що видається навіть зайвим його представляти. Бодай задля сухої констатації українського внеску до цього переліку чи не найдосліджуванішої теми останнього десятиріччя з добрим лишком згадаймо кілька кандидатських дисертацій, що побачили світ наприкінці 1990-х, а саме: *Гуменюк А. Г.* Роль ООН у врегулюванні конфліктів на терені колишньої Югославії (перша половина 1990-х років): Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин. - К., 2000. -

204 с.; *Лапшин А. Е.* Конфликт в бывшей Югославии (1991-1995) в общеевропейской политике США: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Одесский гос. ун-т им. И. И. Мечникова. - О., 1999. - 150 с. Як видно, вони наперед присвячені міжнародним аспектам проблеми, чи то пак ролі міжнародної спільноти у її виникненні і розв'язанні. Не оминемо й провідну російську експертину, балканолога Єлену Гуськову, що свого часу працювала науковим експертом по Балканах у штабі миротворчих сил ООН на території колишньої Югославії у Загребі, а зараз очолює Центр з вивчення сучасної балканської кризи Інституту слов'язнознавства РАН, зокре-

- ма одну з найдетальніших робіт - Гуськова Е. Ю. История югославского кризиса (1990-2000).- М.: Русское право / Русский Национальный Фонд, 2001.- 720 с., адже ця робота, як і решта її досліджень, відзначається великою фактографічною базою, широким колом першоджерел. Однак відчутним недоліком Єлени Гуськової є упередженість при визначенні правих і винуватих у цих конфліктах, переважно засудження сепаратистських дій народів экс-Югославії та пошук антисербської змови всередині і зовні країни. З повним переліком доробків авторки можна ознайомитись у мережі інтернет за адресою <<http://guskova.ru/w/>>. І наостанок, чи не найгрунтовніший доробок у царині вивчення економічного життя країни та його негараздів, що спричинили колапс соціалістичної Югославії, належить перу Сьюзан Вудвард - Woodward S. Socialist Unemployment: The political economy of Yugoslavia, 1945-1990.- Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1995.- 443 p.
2. Тут ідеться про державні, а не етнічні чинники, оскільки у мультиетнічному середовищі об'єднанням, центробіжною потугою виступає саме держава, що має легітимізуватися серед усього обширу свого населення, пропонуючи певні моральні засади свого функціонування та співіснування.
 3. Саме націоналізмами (у множині), а не націоналізмом, оскільки кожна нація у югославській федерації по-різному виявляла відцентровий рух на національних засадах, та й націоналізм не є гомогенним явищем.
 4. В оригіналі це звучить так: who and what was (or was not) «Yugoslav».
 5. Dejan Djokić (ed.). Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918-1992.- London: Hurst, 2003.- P. 4.
 6. Aleksa Djilas. The Contested History. Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919-1953.- Cambridge, 1996.- P. 61.
 7. Andrew Baruch Wachtel. Making a Nation, Breaking a Nation. Literature and Cultural Politics in Yugoslavia.- Stanford, 1998.- P. 131.
 8. Ендрю Вахтел відзначає оксиморонічну природу цього гасла: єдність, якщо такої може бути досягнуто, мала би вилитися у цілковиту згоду та синтез, тоді як братерство, попри те, що без сумніву наголошує на близькості, має на увазі відмінності та ймовірні найрізноманітніші суперечки.
 9. Andrew Baruch Wachtel. Op. cit.- P. 131.
 10. Aleksa Djilas. Op. cit.- P. 165.
 11. Ibid.- P. 160-163.
 12. Поняття «мусульманин» у сербсько-хорватській мові відтак набуло двох значень: Муслиман (Musliman) - представник народу, а муслиман (musliman) означає приналежність до віросповідання. Див.: Фрейдзон В. II. К истории боснийско-мусульманского этноса // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Исторический и историко-культурный аспекты.- М.: Наука, 1981.- С. 329-343. З 1993 року офіційний етнонім мусульман Боснії і Герцеговини - бошняки.
 13. Andrew Baruch Wachtel. Op. cit.- P. 132.
 14. Aleksa Djilas. Op. cit.- P. 165.
 15. Ibid.
 16. Aleksa Djilas. Op. cit.- P. 179.
 17. Андерсон Бенедикт. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. В. Морозова.- 2-ге вид., переробл.- К.: Критика, 2001.- 271 с.
 18. Дані наведено з Terzić S. Isvodi iz saopštenja «Religija i država kod muslimana». Prilog // Bilten vesti.- М., 1995. 19 jul. Центральна-Восточна Європа во второй половине XX века: В 3 т. / РАН; Институт международных экономических и политических исследований / А. Д. Некипелов (гл. ред.).- Т. 3: Трансформации 90-х годов.- Ч. 2.- М.: Наука, 2002.- С. 71; Гуськова Е. Ю. История югославского кризиса (1990-2000).- М.: Русское право / Русский Национальный Фонд, 2001.- С. 221.
 19. Ці цифри є приблизними і обраховані на основі даних з вищезгаданих праць. Наприклад, Франке Вілмер налічує близько 1,5 мільйона югославів у федерації з близько як 24 мільйонами населення, див.: Franke Wilmer. The Social Construction of Man, the State, and War, Identity, Conflict, and Violence in Former Yugoslavia.- New York, London, 2002.- P. 89.
 20. Dejan Jović. Yugoslavism and Yugoslav Communism: From Tito to Kardelj // Dejan Djokić (ed.), Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918-1992.- London: Hurst, 2003.- P. 179.
 21. Franke Wilmer. Op. cit. Зокрема розділ «Well you see I am Yugoslav, but there is no Yugoslavia».- P. 87-94.
 22. Desko Sekulic, Garth Massey, Randy Hodson. Who Were the Yugoslavs? Failed Sources of a Common Identity in the Former Yugoslavia // American Sociological Review.- Vol. 59.- No. 1 (February, 1994). - P. 83-97.
 23. Одначе досить цікаву розвідку щодо громадського розуміння офіційної національної політики можна знайти в одному з підрозділів згадуваної книги Ендрю Вахтеля «Overlapping Views of the Nation: Sociological Preplexity» (P. 189-197).
 24. Термін «ментальна карта» (mental map, cognitive Landkarte) вперше запровадив Едвард Толман (Edward Chase Tolman) у праці «Cognitive maps in rats and men» (Когнітивні мапи в мишей та людей) 1948 року.
 25. Миомир Гаталовић, Партија и култура у Србији 1952-1958. Магистерски рад. Универзитет у Београду. Филозофски факултет. Одељење за историју. Катедра за историју Југославије.- Београд, 2007.- Стр. 9 (фусноте 6).
 26. Нойманн II. Использование «Другого»: Образы Востока в формировании европейских идентичностей / Пер. с англ. В. Б. Литвинова, И. А. Пильщикова, предисл. А. И. Миллера.- М.: Новое издательство, 2004.- С. 68.
 27. Milica Bakic-Hayden. Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia // Slavic Review.- Vol. 54.- No. 4 (Winter 1995).- P. 917-931.
 28. Саїд Е. В. Орієнталізм / Пер. з англ. В. Шовкун.- К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001.- 511 с.
 29. Todorova Maria. Imagining the Balkans.- New York: Oxford University Press, 1997.- 257 p.
 30. Миомир Гаталовић. Op. cit.- Стр. 96 (фусноте 201).
 31. Michael Billig. Banal nationalism.- London: SAGE Publications, 1995.- P. 6. З доробками Майкла Білліга можна ознайомитися на сторінках часопису «Логос». Зокрема у двох числах за 2005 та 2007 роки вміщено переклади уривків з його книги «Банальний націоналізм», а саме: Майкл Білліг. Нации и языки // Логос.- 2005.- № 4 (49).- С. 60-86 та Майкл Білліг. Повседневное напоминание о родине // Логос.- 2007.- № 1 (58).- С. 34-71.
 32. Ibid.- P. 38. В оригіналі «national identity in established nations is remembered because it is embedded in routines of life, which constantly remind, or «flag» nationhood».
 33. Миомир Гаталовић. Op. cit.- Стр. 11.
 34. Ibid.- Стр. 55.
 35. Andrew Baruch Wachtel. Op. cit.- P. 136.

36. *Snježana Koren*. Yugoslavia: A Look in the Broken Mirror. Who is the Other? // Koulouri C., Clio in the Balkans: The Politics of History Education.- Thessaloniki: CDRSEE, 2002.- P. 193. Див. Також: *Wolfgang Höpken*. History Education and Yugoslav (Dis-)Integration // Millessa K. Bokovoy, Jill A. Irvine and Carol S. Lilly (eds). State-Society Relations in Yugoslavia, 1945-1992.- New York: St. Martin's Press, 1997.- P. 79-104 (особливо таблиці на с. 85-87).
37. *Andrew Baruch Wachtel*. Op. cit.- P. 137.
38. *Wolfgang Höpken*. Op. cit.- P. 88.
39. *Andrew Baruch Wachtel*. Op. cit.- P. 276 (notes).
40. Ibid.
41. Ibid.- P. 174.
42. *Dejan Jovic*. Op. cit.- P. 166.
43. Ibid.- P. 169.
44. Ibid.- P. 170.
45. Ibid.- P. 171.
46. Перший крок зробили хорватські інтелектуали. Див.: *Francesco Privitera*. Between Yugoslavism and Separatism. The Role of the Intellectuals in Yugoslavia in The Balkans. National Identities in a Historical Perspective (ed. By Stefano Bianchini e Marco Dogo).- Ravenna, 1998.- P. 131-152.
47. *Andrew Baruch Wachtel*. Op. cit.- P. 184.
48. Ibid.- P. 219.
49. *Гобсбаум Е.* Вступ: Винаходження традицій // Винаходження традицій / За редакцією Е. Гобсбаума, Т. Рейнджера.- К.: Ніка-Центр, 2005.- С. 12-28.
50. *Anthony D. Smith*, Nationalism: Theory, Ideology, History. - Cambridge, 2001.- P. 13 (Цитується за українським виданням Ентоні Д. Сміт. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англ. Р. Фещенка.- К.: «К.І.С.», 2004.- С. 19).
51. Ibid.- P. 18.
52. Ibid.- P. 20.
53. *Umut Uzkuymak*. Theories of Nationalism.- Basingstoke, 2000.- P. 35-36.
54. *Maurice Halbwachs*. On Collective Memory. Edited, Translated, and with an Introduction by Lewis A. Coser.- Chicago, London: The University of Chicago Press, 1992.- 244 p.
55. Прикладом подібного підходу може слугувати робота П'єра Нора «Місця пам'яті» («Les Lieux de mémoire», 1984-92), який намагається на основі місць пам'яті віднайти, як конструювались французька історія та французьке минуле. Слід, однак, наголосити й на дискусійності перекладу самого терміна, зокрема, чи слід говорити про «місця пам'яті», чи про «пам'ятні місця».
56. *Рікер Поль*. Память, история, забвение / Пер. с франц.- М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004 (Французская философия XX века).- 728 с. («La mémoire, l'histoire, l'oubli» (2000)).
57. *Рікер П.* Яким має бути новий етос Європи? // Дух і Літера.- 2004-2005.- № 13-14.- С. 188-198.
58. *Dejan Jovic*. Op.- P. 180.

O. Nadтока

YUGOSLAVISM VERSUS NATIONALISM: NOTES ON THE MARGINS OF YUGOSLAVIAN DISSOLUTION

An essay is dealing with the concept of Yugoslavian «brotherhood and unity» during the socialist period from the perspective of identity construction.